

נספחים לסוגיית עשרה בטבת

א. השלמת השיעור

מחלוקת רשב"י ור"ע

סוגיה בראש השנה יח

תניא אמר רבי שמעון ארבעה דברים היה רבי עקיבא דורש ואני אין דורש כמותו צום הרביעי זה תשעה בתמוז שבו הובקעה העיר שנאמר בחודש הרביעי בתשעה לחדש ויחזק הרעב בעיר ולא היה לחם לעם הארץ ותבקע העיר ואמאי קרי ליה רביעי רביעי לחדשים צום החמישי זה תשעה באב שבו נשרף בית א-להינו ואמאי קרי ליה חמישי חמישי לחדשים צום השביעי זה שלשה בתשרי שבו נהרג גדליה בן אחיקם ומי הרגו ישמעאל בן נתניה הרגו ללמדך ששקולה מיתתן של צדיקים כשריפת בית א-להינו ואמאי קרי ליה שביעי שביעי לחדשים צום העשירי זה עשרה בטבת שבו סמך מלך בבל על ירושלים שנאמר ויהי דבר ה' אלי בשנה התשיעית בחדש העשירי בעשור לחדש לאמר בן אדם כתב לך את שם היום את עצם היום הזה סמך מלך בבל אל ירושלים ואמאי קרי ליה עשירי עשירי לחדשים והלא היה ראוי זה לכתוב ראשון ולמה נכתב כאן כדי להסדיר חדשים כתיקנן ואני איני אומר כן אלא צום העשירי זה חמשה בטבת שבו באת שמועה לגולה שהוכתה העיר שנאמר ויהי בשתי עשרה שנה בעשירי בחמשה לחדש לגלותנו בא אלי הפליט מירושלים לאמר הוכתה העיר ועשו יום שמועה כיום שריפה ונראין דברי מדבריו שאני אומר על ראשון ראשון ועל אחרון אחרון והוא אומר על ראשון אחרון ועל אחרון ראשון אלא שהוא מונה לסדר חדשים ואני מונה לסדר פורעניות

מה המחלוקת בין ר"ע לרשב"י? מה פשר הטיעון? אני יותר צודק? מה פשר: 'יום שמועה כיום שריפה?' האם צום הרביעי הוא תשעה בתמוז? ראו דברי תוספות:

תוספות

זה תשעה בתמוז שבו הובקעה העיר - היינו בראשונה אבל בשניה הובקעה ב"ז ומשום הכי עבדינן ב"ז תענית והך ברייתא מתנינן בירושלמי וגרסי' בה "ז בתמוז ואע"ג דכתיב בקרא בתשעה לחדש קלקול חשבונות היו שם ופליג אש"ס זידן ורוצה לומר דמתוך טרדתם טעו בחשבונם ולא רצה הפסוק לשנות מכמו שהיו סבורים: מה המשמעות של פרשנותו המסובכת? איך דברים אלו מצטרפים לביטוי יום שמועה כיום שריפה?

ב. עיכולים של השואה דרך ההשתיקה

מודלים של שתיקה והשתקה בשפה הדתית אל נוכח השואה

לשואה, סביר להניח שאין תקדים או מקבילה ממשית בהיסטוריה האנושית ולא בישראלית. הצורך למצוא שפה דתית שתוכל להכיל אותה, היא אתגר מורכב ביותר.

מדוע?

נסה להציע בזהירות תגובות שכוללים בתוכם מרכיב משמעותי של שתיקה. יחד עם זאת אי אפשר להתעלם מן הנוכחות של ההשתקה בין הכותבים על השואה מנהמת לבם או מאופק תפיסתם. למשל:

דוד הלבני, עלה לא נידף – חיים של לימוד בצל המוות (1999) עמ' 117-116,

יש ארבעה דברים שהקב"ה מתעב (זו תקוותי) ואף אני מתנגד להם... ההצדקה התיאולוגית לשואה... נתעב בעיני להניח שהשואה התחוללה בתור תגובה א-לוהית להתפשטות תרבות ההדכלה הגרמנית, או לתהליך החילון של היהודים... רציונליזציות אלו מעליבות מבחינה תיאולוגית. לביטוי 'מפני חטאנו גלינו מארצנו' יש מקום לגיטימי במסורת ובתפילה שלנו, אולם גלות, עם כל הסבל הכרוך בה, אינה השמדה של גברים, נשים וטף. הא-ל הבטיח לנו בנבואת ירמיה (מו כח) שלא ישמיד את העם כולו: 'ואותך לא אעשה כלה... ונקה לא אנקף'. אחרי ששליש מאתנו

נשמד ושליש היה נתון בסכנה קשה, דומה שנחצה הגבול. אסור באיסור חמור על בני אדם שבכרנו כי 'מפני חטאנו' נשלחנו לאושוויץ. בזמנים מסויימים בהיסטוריה יש להצדקה ריח של כמעט שיתוף פעולה....

האם אפשר לקבל את טענתו של הלבני? האם אתם מזדהים איתה [אלו שתי שאלות נפרדות...]. נסו לטעון את טענת אי יכולת ההכלה של תופעת ההשמדה [בהשוואה לתופעת הגלות] באופן הפוך. האם גם בטיעון ההפוך יש הגיון? הסתייעו בפסוקים הבאים המצויים בשיאה של פרשת התוכחה של ספר דברים:

דברים כח מה - מח

וּבָאוּ עָלֶיךָ כָּל הַקְּלָלוֹת הָאֵלֶּה וַיִּדְרְפוּךָ וְהִשְׁיִיגוּךָ עַד הַשְּׁמָדָךְ כִּי לֹא שָׁמַעַתְּ בְּקוֹל יְדוּד אֶ-לֶהִיךָ לְשֹׁמֵר מִצְוֹתָיו וְחֻקֹּתָיו אֲשֶׁר צִוָּךְ: וְהָיוּ בְךָ לְאוֹת וּלְמוֹפֵת וּבְזַרְעֶךָ עַד עוֹלָם: תַּחַת אֲשֶׁר לֹא עִבַּדְתָּ אֶת יְדוּד אֶ-לֶהִיךָ בְּשִׂמְחָה וּבְטוֹב לֵבָב מְרֹב כֹּל: וְעִבַּדְתָּ אֶת אֱיִבֶיךָ אֲשֶׁר יִשְׁלַחְנוּ יְדוּד בְּךָ בְּרָעַב וּבְצָמָא וּבְעֵרִים וּבְחֶסֶר כֹּל וְנָתַן עַל בְּרָזְלָךָ עַל צְוֹאָרְךָ עַד הַשְּׁמִידוֹ אֶתְךָ:

לאור כל זאת שובו לטענותיו של לבני – מה משכנע ומה לא? עם מה ניתן להזדהות ועם מה קשה? אם כן, נציע שלושה מודלים של שתיקה.

המודל הראשון הוא המקובל בזרמים השמרניים. יש לו גוונים רבים והבחירה בדברי הרב יעקבסון אינה משום הפך הייצוגי שיש בו אלא משום זמינותו. יתירה מזאת, גילוי נאות הוא כי ועמדת הני"ל מורכבת יותר ממה שהוצג כאן – והמגמה להתייחס לטענה ולא לטוען.

הרב יששכר יעקבסון, דעות יט תשכ"ב

כלפי בעיית השואה עלינו לוותר על פתרון שכלי. להשאר בעלי אמונה, בעלי יראת ה' ועושי הטובה... איוב לימד אותנו להאמין בה', לבטוח באלוקות שנראית לו כביכול כבלתי מוסרית. עליו אפשר להשתמש בשינוי חשוב מה שאמר רבי שלמה אבן גבירול ב"כתר מלכות": "ממך אליך אברח", ממך, מאלוקות שאינני מבין את

דרכיה אני בורח לאמונתי הבלתי מעורערת בו יתברך... בדורנו, נדרשת אפוא אמונה קשה ותובעת הרבה מהמאמין. השכל האנושי אינו תופס את האסון ואת הגורל של שלישי עמנו, אך אמונתנו בה' נשארת בלתי מעורערת כפי שהראה איוב לדורו ולדורות.

אך הבעיה היא כה קשה ורחוקה מפתרון סביר שנדמה לנו, כי בעלי אגדה כבר הרגישו בדיון על הרצח הראשון שאין תשובה מתקבלת על הדעת, למה יכל רשע לחולל רעות, ואין הקדוש ברוך הוא מתערב. קין הוא הרוצח הראשון, והוא ארכיטיפוס לכל הרוצחים. ואלה דברי האגדה: "אמר רבי שמעון בן יוחאי: קשה הדבר לאמר, ואי אפשר לפה לפרשו, לשני אתליטין שהיו עומדים ומתגוששים לפני המלך, אילו רצה המלך - פירשו, ולא רצה המלך לפרשו, נתחזק אחד על חברו והרגו, והיה מצוח ואמר: מאן יבעי דינא קדם מלכא!" (בראשית רבה פרשה כב, ט). הצענו כמה הצעות, להסבר השואה, אך לאמיתו של דבר אנו עומדים בפני חידה, ונתבעים אנו להאמין אמונת אומן מבלי להבין את דרכי ה' - "וצדיק באמונתו יחיה"!

כיצד הוא מפרש את עמדתו של איוב?

מהו טיב השתיקה המתבקש מן המאמין לפי דבריו?

מה יכולים להיות מניעיה או מחולליה?

פן אחר של שתיקה ניתן לזהות אצל פלאי. הוא סוקר תגובות דתיות לשואה ובין השאר מציע את הגישה הבאה:

פנחס פלאי, פרקים במחשבת ישראל (1990) עמ' 154-155

השתיקה לנוכח התמהון, היא ללא ספק תגובה דתית לגיטימי. ואכן עוצמתה של השאלה יחס הכבוד לקרבות מחייבים אותנו לשתיקה. אבל, כדי שתשאר זו שתיקה משמעותית היא אינה יכולה להיות שתיקה של תדהמה מוחלטת המביאה לשיתוק המחשבה, אלא כזו שאפשר לנסחה במילים והיא גוזרת על עצמה שתיקה. כזו היתה שתיקתו של איוב, שתיקה שבאה אחרי פתחון פה ולא במקומה. שתיקה כזאת, שתיקה רועמת, היתה שתיקתו של אהרון, כאשר מתו שני בניו, 'בקרבתם לפני ה'!

פנחס פלאי הכהן ה'תר"ץ - ה'תשמ"ט (רַב ופרופסור, משורר, סופר ועיתונאי, הוגה ומנהיג. לימד באוניברסיטה העברית, ערך מספרי הרב סלוביצ'יק, מקורב לעגנון.

עלי לשוב ולגלות, שטענתו של פלאי מורכבת יותר או מטושטשת יותר ובחירתי בציטט זה יתכן שלא נותנת את כל מלאות טיעונו, אולם יש בדברים אלו טענה – מהי? במה שונה שתיקה זו מן השתיקה אותה מחייב הרב יעקבסון?

היבט של שלישי של שתיקה יש בכתביו של ר' נחמן.

ליקוטי מוהר"ן תורה ס"ד

ג] אף דע, אם יש צדיק גדול שהוא בחינת משה, הוא צריך דוקא לעיין בדברי האפיקורסית אלו. ואף שאי אפשר לישובם כ"ל, על כל זה על - ידי עיונו שמעין שם, הוא מעלה משם כמה נשמות שגפלו ונשקעו בתוך האפיקורסית הזאת. כי אלו המבוכות והקשיות של האפיקורסית הזאת הבא מחלל הפנוי, הם בבחינת שתיקה, מאחר שאין עליהם שכל ואותיות לישובם כ"ל. כי הבריאה היתה על - ידי הדבור, כמו שכתוב (תהלים ל"ג): "בדבר ה' שמים נעשו וברוח פיו כל צבאם". ובהדבור יש חכמה, כי כלל הדבור הוא רק חמשת מוצאות הפה, ועל ידם נהווו כל הדברים של כל הבריאה, וכמו שכתוב (שם ק"ד): "כלם בחכמה עשית". והדבור הוא הגבול של כל הדברים, כי הגביל חכמתו בהאותיות, שאותיות אלו הם גבול לזה, ואותיות אלו הם גבול לזה: אבל בהחלל הפנוי שהוא מקיף כל העולמות כ"ל, והוא פנוי מכל כביכול כ"ל, אין שם שום דבור, ואפלו שכל בלא אותיות כ"ל. ועל כן המבוכות הבאים משם, הם בבחינת שתיקה. וכמו שמצינו במשה (מנחות כ"ט): 'כששאל על מיתת רבי עקיבא, זו תורה וזה שפירה. השיבו לו: שתק, כך עלה במחשבה'. הינו שאתה צריך לשתיקה, ולבלי לשאל תשובה ותרוץ על קשיא זו. כי כך עלה במחשבה, שהוא למעלה מן הדבור. על - כן אתה צריך לשתיקה על שאלה זו, כי הוא בבחינת עלה במחשבה, שאין שם דבור לישוב אותה. וכמו כן אלו הקשיות והמבוכות שבאים מחלל הפנוי, שאין שם דבור ולא שכל כ"ל, על - כן הם בבחינת שתיקה, וצריך רק להאמין ולשתק שם. ועל - כן אסור לכנס ולעיין בדברי האפיקורסית והמבוכות אלו, כי - אם צדיק שהוא בחינת משה. כי משה הוא בחינת שתיקה, בבחינת שונקרא: "כבד פה" (שמות ד), בחינת שתיקה, שהוא למעלה מן הדבור. ועל - כן הצדיק שהוא בחינת משה, בחינת שתיקה, יכול לעיין בדברי המבוכות אלו, שהם בחינות שתיקה כ"ל. וצריך דוקא לעיין, כדי להעלות הנשמות שגפלו לשם כ"ל:

מה טיבה של שתיקה זו? מדוע צריך הצדיק [בחינה שה, בחינת שתיקה – בחינת שתיקת הכבשים] לעיין בקושיות שאין להן פתרון? שימו לב לעמדה דומה של ר' נחמן בספור הבא:

שיח שרפי קדש א פ"ו

פעם, כשדיבר רבנו מדרכי ה' הנעלמים, ומעניין שאין שום שכל להבין נפלאות דרכי ה' – סיפר שהיה יהודי עני אחד מטופל בילדים, שהיה שוכר כל שלוש שנים את בית המרזח ('רענדר') מהפריץ, והיה דר שם ומתפרנס ממנה, וכך היה שוכרו שנים רבות. ובכל שלוש שנים, כשנגמרה השכירות והכריז הפריץ על שכירות המרזח, לא שכרו אף אחד אפילו מהנכרים, כי ידעו שיהודי זה הוא עני ומטופל בילדים וריחמו עליו, כי ידעו שמזה מקור פרנסתו.

טבת תשעב

אולם שנה אחת בא יהודי אחד והפריז על הסכום ושכר הוא את בית המרזח, ונאלץ היהודי העני לצאת משם באמצע החורף עם בניו הקטנים. היהודי הזה, ששכרו – לא היו לו שנים רבות ילדים, ובאותה שנה ששכר את בית המרזח וקיפח את העני, נולד לו בן זכר. והיה הדבר לפלא, שלא די שעשה עוולה לעני כזה, עוד זכה לבן זכר לאחר שנים רבות שלא היו לו בנים... וסיים רבנו ואמר: וכך מנהיג הקב"ה את עולמו!

מה פירוש כך מנהיג הקב"ה את עולמו? האם אין זה מרגיז-מטריד-מזעזע? באיזו מנגינה נאמר משפט זה, לפי דעתך? מהי הדרך ליישם גישה זו – שתיקה זו ביחס לשואה?

מרי קלונימוס קלמיש שפירא – האדמו"ר מפיאסצנה – נותר לנו מסמך מופלא על השואה ועל השפה הדתית כלפיה מתוך האפר ממש. הוא העלה על הכתב דרשות שנשא בין השנים ת"ש – תש"ב, בשבתות וחגים בתוככי גיטו וורשה עד שנלקח לטרבלינקה ונרצח שם. בין השאר הוא כותב:

תרמ"ט-תש"ד. רב, אדמו"ר, ראש ישיבה, מחנך והוגה דעות יחודי.

האדמו"ר מפיאסצנה, אש קדש (2007) עמ' קסט – קע - שבת נחמו תש"א

אבל ישנן צרות שאפשר לקבל עליהן תנחומין, כגון על מחלה שנתרפא ממנה, שאף שהיה בסכנה וכאב לו מאוד, מכל מקום שעזר לו ה' ונתרפא נתנחם על יסוריו שעברו עליו, וכן על הפסד ממון כשמלא המקום את חסרונו, אבל על הפסד נפשות אי אפשר לקבל תנחומין...

לא על שחסרים לו בלבד מצטער... רק בעיקר צערו על עצמם ועל אבידתם שלהם.

כי הן בעולם הבא בטח טוב להם, אבל הלא כך ברא ה', שיחיה האדם את שנותיו שבעים ושמונים שנה בעולם הזה...

ועל זה בעיקר דווה לבנו ותבכה נפשינו על אותם הנפשות שנעדרו בדמי ימיהם ואיך נתנחם על זה ובמה אפשר עוד להתנחם, אם הם אינם חיים עוד, ועל זה נאמר 'נחמו נחמו עמי יאמר אלוקיכם' רק הוא יתברך יכול לנחמנו בזה שיקימם במהרה בתחית המתים.

שימו לב, לתיאור המצוקה ולחוסר הנכונות להסתפק בפורמולות הדתיות המקובלות [עולם הבא] והולכת הפתרון רק לתחיית המתים! אם בשבת נחמו תש"א לא מצא המחבר אפשרות לנחמה כחצי שנה אחר כך הוא מוצא!...

האדמו"ר מפיאסצנה, אש קדש (2007) עמ' ריט-רכ

וכשאנשים מישראל נעדרים מפני רצונו יתברך שכך עלה במחשבה לפניו יתברך שהם יעלו לקרבן אליו יתברך אז רק אחר שנעדרים רואים יותר כי רב הוא, רב בכמות ורב באיכות, מתחילה כשהיו עמנו, עד כמה שהיו יקרים לנו כבבת עינינו ורוח אפינו ונשמתנו, ועד כמה ששמחנו והשתעשענו בהם, מכל מקום לא ידענו להעריך את אשר היה לנו ולא ידענו מה טוב היה לנו כשהיו עמנו ואחר שנחסרו רחמנא ליצלן רואים יותר מה מאוד חסרים הם לנו, הלב מתגעגע וכואב ואין במה להתנחם בלתי בדברי הקדוש ברוך הוא למשה רבינו – כך עלה במחשבה לפני...

מה פשר נחמה זו? מי יכול להתנחם בה? האם אפשר להאמין לזה בכלל? בירור רעיוני פותח צוהר קטן להבנת התובנה והנפש של המחבר יש בפרשנות הבאה:

שם עמ' קלח

כי היסורים הם מעשים. ובמעשים טובים ישנן חוקים ומשפטים. ישנן יסורים משפטים שמבינים אותן ואת תכליתן והתועלת שמהן, וישנן יסורים חוקים שאין מבינים את תכליתן ואדרבה אנו רואין את ההיפך... אבל לכל חוקה צריכים התגברות אמונה, החוקה היא בלא שכל, וגם האמונה היא למעלה מן השכל, לכן שמקשרים עצמנו באמונה שלימה בה' למעלה מן השכל אז גם הצרות החוקיות נמתקות...

מה פשרה של ההתמתקות? האם יש כאן התעלות מעל הסבל? העם האחיזה במה שלמעלה מן השכל משיב אותנו לפרשנות של רב יעקבסון? או שמא יש כאן אחיזה בגישה הברסלבית? סכמו את שלוש הגישות לשתיקה. תנו כותרת לכל אחת מהן.